

Notes sobre la mort per intoxicació a la baixa edat mitjana

M. Camps Surroca, M. Camps Clemente, J. Corbella Corbella

Si actualment les intoxicacions no constitueixen un problema especial, diferent quant a dificultats i criteris al d'altres patologies, a la baixa edat mitjana, i en el nostre medi de la Catalunya occidental, eren considerades en certa manera com a malalties a part, amb característiques diferencials molt marcades, de les quals volem destacar aquí alguns aspectes familiars, socials i medicolegals que ens semblen interessants.

Aspectes familiars de les intoxicacions criminals

S'han conservat a l'Arxiu Municipal de Lleida (AML) durant els segles XIV i XV deu processos criminals ocasionats per morts d'origen tòxic, el que representa el 2,38% de la mortalitat judicial d'aquells 200 anys.

La mortalitat criminal per intoxicació constituï el 80% de la mortalitat medicolegal d'origen tòxic, essent el 20% restant de caràcter accidental medicamentós.

El 75% de les víctimes d'intoxicació criminal van ser del sexe masculí. En canvi, el percentatge en relació als imputats dels crims va ser invers al de les víctimes, és a dir, en el 66,66% dels casos els imputats van ser del sexe femení.

En general en els crims per intoxicació hem observat una relació afectiva i familiar important i significativa entre els imputats i les víctimes, essent també freqüent l'associació de dos familiars per executar la mort.

De les 12 persones imputades en els 8 enverinaments criminals del nostre estudi, 11 (91,66%) estaven íntimament relacionades amb les seves víctimes, de manera que aquests imputats van ser, cas per cas, els següents: el marit (de la víctima) i l'amant d'aquest, el marit (de la víctima) i el germà d'aquest, la muller de la víctima, la muller i la sogra de la víctima, la muller i el sogre de la víctima, la serventa de la víctima, la ex amant de la víctima i, finalment, una dona de la qual desconexem la relació afectiva que tenia amb la víctima.

La motivació amorosa dels crims va ser molt important, constituint els conflictes sentimentals entre la persona imputada i la víctima el 62,5% dels casos.

En el 12% dels casos el motiu desencadenant va ser la malaltia mental de l'imputat (deliri de gelosia).

No consta en canvi la motivació en el 25% restant dels casos.

Les morts per intoxicació no eren fàcils de descobrir, com ho era per exemple una mort per arma blanca. En moltes ocasions hi jugaven un important paper diversos factors subjectius, i per altra part la demostració científica del tòxic causal de la mort era molt difícil. Per això adquiria gran importància en la investigació judicial la valoració detallada de fets circumstancials que envoltaven a la malaltia i a la mort, tal com:

1- La confessió feta pel moribund a un amic de la sospita que tenia d'haver estat enverinat per la pròpia esposa, com ho hem observat en un procés iniciat el 23 d'agost de 1443 arran de la mort sospitosa d'un home casat ¹.

2- L'adulteri, que solia propiciar l'enverinament d'un o altre cònjuge. Ho hem observat en diverses ocasions. L'any 1368, un joglar adúlter va ser imputat de l'enverinament de la seva muller en col·laboració amb la seva amant ².

El 13 de novembre de 1406, s'obrí un procés contra una dona casada imputada de la mort d'un home mitjançant sulfur d'arsènic³.

A l'agost de 1443 s'atribuí la mort d'un home a la seva dona, la qual mantenia relacions adúlteres amb un altre home, amb el qual després es va casar tan sols dos mesos després de la mort del seu marit ⁴.

3- La negativa del metge a seguir tractant el malalt degut al desinterès mostrat pel familiar responsable directe de la seva cura – i també de l'enverinament –, ja que aquest familiar el que en realitat desitjava era la mort del parent malalt, cònjuge generalment. En un procés de l'any 1394, obert a causa de la mort d'una dona atribuïda al seu propi marit i al cunyat, el cirurgià Ramon Ponç va prescindir de mirar-li l'orina i prescriure-li el tractament, argüint que no li pagaven les visites⁵.

El mateix succeïa a l'agost de 1443, arran de la mort d'un home atribuïda a la seva dona⁶.

4- L'herència, quan el responsable de l'enverinament era l'únic hereu o hereva de la víctima. El mes de setembre de 1432 un home enverinà al seu germà i cunyada per raons d'herència⁷.

5- Els enterraments atípics. És conegut que en temps de pesta eren freqüents les inhumacions en el mateix lloc on succeïa la mort, en aquest cas per evitar el contagi.

Però també en els casos d'intoxicació criminal hem observat, en ocasions, la manipulació de l'enterrament. El mes d'agost de 1443, la imputada de

l'enverinament del seu marit, immediatament després de la mort d'aquest intentà sepultar-lo secretament i de nit⁸.

6- Els testaments forçats o contra voluntat. És el cas del testament de la víctima a favor del criminal per por a ser enverinada per aquest, com ho hem observat en un procés de l'any 1443, en què la víctima testà a favor de la seva dona per por a que no el matés⁹.

Aspectes socials dels enverinaments

Volem destacar tres aspectes dels enverinaments que incideixen directament sobre la societat de l'època: el control sociosanitari de l'arsènic, l'existència de bandes criminals amb una bruixa a sou, i les sentències dels tribunals de justícia.

El Control sociosanitari de l'arsènic. Hem de destacar la importància del control que havia sobre la tinença de qualsevol sal d'arsènic, especialment el sulfur, com ho hem observat a través d'alguns processos de finals del segle XIV i començaments del XV.

A una dona processada per intrusisme el 3 de juny de 1399, se li preguntà si havia comprat o fet comprar arsènic o "*realgar*" per tractar el lesionat que li havia sol·licitat els seus serveis sanitaris, o bé si el tenia a casa seva, i si li havia administrat directa o indirectament. Respongué categòricament "*que no, ni ho havie nin posé*"¹⁰.

També un altre procés iniciat el 13 de novembre de 1406, un especier de Montblanc, Johan de Sent Betrià, no volgué dispensar arsènic sublimat a la imputada de l'enverinament al legant que "*alò no ere per vendre sens licència*".

Va procedir igual un altre especier del carrer Major de Lleida dient-li que "*nou volie donar, car cosa ere fort duptosa*".

Aquestes respostes dels especiers als quals va acudir la imputada ens demostren el control que aquells tenien sobre el destí dels medicaments potencialment més tòxics a través del seu exercici professional¹¹.

Davant de qualsevol sospita d'enverinament, la cort del veguer de Lleida pensava automàticament en l'arsènic, especialment en el sulfur, el que ens demostra la seva importància. Ho hem llegit en un procés de 1372, el qual ens revela també que les principals fonts d'intoxicació criminal eren els menjars, sobre tot les salses i les begudes, principalment el vi i encara més les barreges de vi vell i novell¹².

Els bàndols criminals. A Lleida existí almenys un grup o banda criminal dedicada a cometre assassinats mitjançant l'ús de substàncies tòxiques. Ho hem llegit en un procés incoat el 4 de febrer de 1485¹³.

El cas tracta del judici a una bruixa que va ser condemnada a morir per asfíxia per submersió i posterior incineració del seu cos.

Segons la seva pròpia declaració, un dels procediments que utilitzava per a cometre els homicidis era l'ús d'un unguent obtingut a base de "*metzines de calàpat i leus de persones mortes*".

Els enverinaments duts a terme per la banda criminal a la qual pertanyia l'esmentada bruixa constituïen una modalitat de delictes especial, caracteritzat pels següents detalls:

1- L'entrada en aquest tipus de delinqüència estava marcada per la influència de persones prèviament iniciades, com succeeix actualment a vegades amb certes drogodependències, en què l'adolescent s'hi pot trobar dins sense gairebé adonar-se'n, pel simple fet de deixar-se convèncer per altres, ja iniciats, dels beneficis econòmics o d'altra naturalesa que li aportarà la droga.

En el cas aquí analitzat, la muller inculpada va ser persuadida pels iniciats de que guanyaria diners seguint les seves instruccions. Acceptat el tracte tenia que complir els següents requisits previs:

a) Renegar de Déu i prendre al diable com a senyor i mestre, pacte que la convertia automàticament en bruixa.

b) Ser sucada per les aixelles i pubis amb un unguent especial.

c) Pronunciar la següent frase: "*pich sobre fulla e que vaia allà on me vulla*".

2- La muller, convertida així en bruixa, s'incorporava al grup per actuar en equip. Sortien a través de la xemeneia de la casa, posant prèviament el peu en els clemàstecs.

Es reunien al voltant d'una penya, portant sempre el signe material del diable, en aquest cas una cua de cabró. Entraven en un estat d'al·lucinació delirant amb visions fantasmagòriques. La bruixa es posava a disposició del diable, escoltant amb atenció les seves ordres, i l'homenatjava besant la cua del boc, el qual donava 5 sous a una persona del grup.

3- Perseverar diàriament en el pecat, és a dir, adorar cada dia al dimoni prenent-lo com a senyor.

4- L'acció d'enverinar per ordre del diable tenia consideració d'ofici o treball, sobre tot el fet d'enverinar el que més es volia, com son els fills, el cònjuge o els pares.

Hi ha una relació clara entre el parricidi i la mort tòxica per ordre del diable: "*tots los que usen de dit offici an a matar la cosa que més amen*".

5- La materialització del crim es duia a terme gairebé sempre en grup, amb la presència de la bruixa, la qual en ocasions ajudava materialment a perpetrar-lo.

En el cas estudiat, sense necessitat d'arribar al turment per confessar-ho, la bruixa va admetre la seva participació activa en els següents homicidis:

a) La mort d'un nen materialitzada pel seu propi pare. La bruixa hi estava present.

b) La mort d'una dona, sogra d'una altra dona de la banda. La van enverinar entre dos, encara que hi estava present tota la banda criminal.

c) La mort d'un nen, fill d'un del grup. Materialitzaren el crim entre tots.

d) La mort d'un home, materialitzada en solitari per la bruixa en la casa d'aquesta. Li va posar el verí en una escudella de llet.

e) Si bé aquesta professió d'emmetzinador per mandat del diable consistia genuïnament en matar a persones estimades, en ocasions es permetia intercanviar-les per animals volguts, sobre tot si el criminal es negava a matar al seu propi fill.

En el cas analitzat la bruixa substituï al seu fill per un bou que tenia en gran estima. Un de la banda, li introduí un tòxic pel nas, i la bruixa es limità a ajudar-lo agafant l'animal per les banyes.

6- Com ja ho hem indicat abans, el verí més emprat era un unguent elaborat a base d'extracte de gripau –considerat molt tòxic a l'edat mitjana– i pulmons de persones mortes procedents de l'exhumació de cadàvers.

Per matar el bou desenterraren el cadàver del primer nen mort, tornant-lo a soterrar després d'haver-li extret els pulmons. Ho feren la bruixa i el pare de la víctima.

7- La gent que la coneixia considerava que la bruixa era una bona dona, discreta, treballadora i molt ordenada amb les coses de casa.

8- En la duresa de la sentència va influir molt, a part dels homicidis comesos, el fet d'haver renegat de Déu i pres el diable com a senyor.

Hi havia una forta influència cristiana en la catalogació de la gravetat dels delictes. Succeïa el mateix que en el cas de la sodomia, considerada com un pecat gravíssim en aquella època¹⁴.

Les sentències dels tribunals de justícia. L'etiologia de les 10 morts per intoxicació investigades per la cort del veguer de Lleida va ser d'origen criminal en 8 casos i accidental medicamentosa en dos.

En les morts criminals, el 50% de les sentències van ser absolutòries, en l'altre 50%, el resultat no consta.

Creiem que l'alta freqüència d'absolucions podria obeir en part a la dificultat que oferia l'esbrinament de l'origen tòxic real de les morts, quedant moltes d'elles en simples sospites. Hem observat molts factors subjectius en el contingut d'aquests processos. A més, la mateixa ciència era impotent per a resoldre amb certesa l'origen tòxic d'una mort.

De les dues morts atribuïdes a accident tòxic medicamentós, tan sols consta la sentència en una d'elles, en la qual es condemnà a l'apotecari responsable de l'accident a un mes de presó¹⁵.

Aspectes medicolegals de la mort per enverinament

Els aspectes medicolegals més importants de les morts d'origen tòxic estudiades en aquest treball es refereixen per una part al peritatge, i per altra a la responsabilitat sanitària derivada de l'accident tòxic medicamentós.

Característiques dels peritatges en els enverinaments. En les intoxicacions era norma que fossin els sanitaris, metges i cirurgians, els que duguessin a terme l'examen extern dels cadàvers, al contrari dels casos de cadàvers traumatitzats, que eren valorats gairebé sempre pel cort i veguer, o el seu lloctinent, i dos paers, en presència del notari, sense el concurs dels sanitaris.

L'explicació d'aquesta forma de procedir és ben lògica, doncs les lesions traumàtiques externes eren relativament fàcils de diagnosticar si tenim en compte la mentalitat de l'època, però no en canvi els signes de les intoxicacions.

Per això els reconeixements dels cadàvers de persones que havien mort amb sospita d'enverinament solien ser molt interessants. En ells llúien els coneixements mèdics acadèmics, a diferència dels exàmens duts a terme directament per les autoritats judicials sobre els cossos traumatitzats, on solament calia descriure gràficament, i a nivell molt popular i simple, les lesions externes i el seu probable mecanisme de producció, sense entrar mai en detalls tanatològics, tal com la valoració de les livideses i el seu diagnòstic diferencial amb els sangtraïts, com ho hem observat, entre altres, en un procés iniciat el 16 d'abril de 1394¹⁶.

Les morts per enverinament eren equiparades, des del punt de vista forense, a les morts sobtades, degut a les dificultats que oferien gairebé sempre a l'hora d'esbrinar el seu origen real, la seva intencionalitat. Per això, repetim, eren sempre els sanitaris els encarregats de dur a terme el peritatge a requesta dels jutges.

Una pregunta habitual que se'ls solia fer en aquests casos era si la persona en qüestió *"era morta de malaltia cuytada o per mans de persones"*¹⁷.

Una prova de la importància que es donava al peritatge facultatiu en les morts sospitoses d'enverinament, la tenim en la primera autòpsia judicial amb obertura del cadàver documentada a Lleida, que tingué lloc el 27 de febrer de 1385, arran de la mort d'un home atribuïda a la ingestió parricida de baladre. Es va imputar el delictes a la seva muller embarassada i a la seva sogra. Dugueren a terme l'autòpsia dos mestres en medicina, dos batxillers en medicina i dos cirurgians¹⁸.

La investigació del cadàver en els casos sospitosos d'intoxicació, no era infreqüent que s'estengués als animals domèstics amb l'objecte de descobrir les empremtes del pas del tòxic per la via digestiva. Ho hem observat en un procés del 25 de setembre de 1432¹⁹, arran de l'enverinament d'un matrimoni pel germà del marit per raons d'herència. Al menjar les sopes van observar que tenien gust de terra. Una gossa les va vomitar i una polla morí després de menjar-les.

El mestre en medicina Johan de Rocafort, que havia tractat els malalts, davant la sospita d'intoxicació va practicar l'autòpsia de la polla informant *“que la veu uberta i conegué que lo ventrell o guier tenie un petit alterat”*.

L'exploració de l'esòfag i de l'estómac era l'única que es feia en els casos de sospita d'enverinament, ja que es desconeixia el procés d'absorció dels tòxics, publicat per primera vegada per Orfila l'any 1839²⁰.

La responsabilitat sanitària en les intoxicacions. Les intoxicacions accidentals, en la varietat que actualment coneixem com intoxicacions medicamentoses, eren motiu, a vegades, de denúncia als tribunals de justícia pel malalt afectat o pels seus familiars, i fins i tot, en ocasions, per metges rivals.

Aquestes denúncies afectaven els terapeutes en general, és a dir, els metges, com ho hem observat en un procés de l'any 1407; els apotecaris intrusos, com en un cas de 1486; les dones dedicades a la pràctica il·legal de la cirurgia, com succeí l'any 1399, en que una pagesa fou imputada de les seqüeles de la mà d'un blanquer al qual li havia aplicat medicaments considerats tòxics²¹.

Per l'aclariment d'aquests casos, sempre difícils, era freqüent la pràctica del corresponent peritatge a requesta de l'autoritat judicial. Però solament coneixem el desenllaç en un d'ells, consistent en l'empresonament de l'apotecari intrús, al qual s'atribuí la mort del malalt.

Notes

¹ Arxiu Municipal de Lleida (AML), reg. 815, folis 110-129.

² AML, reg. 783, foli 46.

³ AML, reg. 802, folis 69-72.

⁴ AML, reg. 815, folis 110-129.

⁵ AML, reg. 796, folis 132-149 i 151-152.

⁶ AML, reg. 815, folis 110-129.

⁷ AML, reg. 811, foli 104.

⁸ AML, reg. 815, folis 110-129.

⁹ AML, reg. 815, folis 110-129.

¹⁰ AML, reg. 799, foli 15.

¹¹ AML, reg. 802, folis 69-72.

¹² AML, reg. 785, folis 32-36 i 88-91.

¹³ AML, reg. 882, folis 3-8.

¹⁴ CAMPS SURROCA, M.; CAMPS CLEMENTE, M.: "Los delitos contra la libertad sexual en Lleida en el siglo XV", *Orfila* 7, Vol. I, 1995, Lleida, p. 87-188.

¹⁵ AML, reg. 822, folis 197-202.

¹⁶ AML, reg. 796, folis 132-149 i 151-152.

¹⁷ AML, reg. 796, folis 132-149 i 151-152.

¹⁸ AML, reg. 791, folis 125-134.

¹⁹ AML, reg. 811, foli 104.

²⁰ CAMPS SURROCA, M.; ALER IBARZ, C.: "Las aportaciones de Orfila al progreso de la toxicología. Sus trabajos en los Anales de Higiene Pública y de Medicina Legal", *Gimbernat*, Vol. VIII, 1987, Barcelona, pp. 237-257.

²¹ CAMPS SURROCA, M.; CAMPS CLEMENTE, M.: "Las denuncias contra los terapeutas y su valoración por los tribunales de justicia (S. XIV-XV)", *Orfila* 7, Vol. II, Lleida, 1995, pp.231-260.